

УДК 262.13

Е. В. Бистрицька,

доктор історичних наук, професор кафедри стародавньої і середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В 1920 – 1930-Х РР.

У статті проаналізовано основні напрями політики радянської влади щодо релігії та церкви, що фактично призвело до припинення діяльності Римо-Католицької церкви в СРСР у зазначений період.

Ключові слова: Росія, Римо-Католицька церква, більшовицька влада, репресії, католицьке духовенство.

Политика советской власти относительно Римско-Католической церкви в 1920 – 1930-х гг.

В статье проанализированы основные направления политики советской власти относительно религии и церкви, что фактически привело к прекращению деятельности Римско-Католической церкви в СССР в отмеченный период.

Ключевые слова: Россия, Римско-Католическая церковь, большевистская власть, репрессии, католическое духовенство.

The Politics of Soviet Reign Concerning the Rome-Catholic Church in 1920-1930 years

This article is concerned with the analysis of those directions of Soviet reign concerning religion and Church which caused the ceasing of the Catholic Church activity in USSR at that historical period.

Key words: Russia, Rome-Catholic Church, Bolshevik authorities, repressions, Catholic clergy.

Сучасна українська історіографія, яка успішно долає ідеологічні бар'єри минулого, використовуючи нові методологічні підходи, значну увагу приділяє вивченню особливостей функціонування радянської державної системи, зокрема державно-церковних стосунків в СРСР. Окремі аспекти досліджуваної проблеми знайшли своє відображення в наукових працях О. Ігнатуші, С. Жилюка, А. Киридон, В. Пашенка, О. Сагана, В. Слободян та ін., які акцентують увагу на відносинах між державою і церквою в радянській Україні. На увагу при вивченні осо-

бливостей державно-церковних відносин в СРСР, діяльності державних органів влади, які здійснювали безпосереднє керівництво релігійними організаціями, заслуговують публікації російських науковців – О. Ліценбергер, М. Одінцова, Є. Токаревої, М. Шкаровського. У контексті дослідження були використані окремі документи Архіву зовнішньої політики Російської Федерації, збірники опублікованих документів, які дозволили підтвердити спланований характер переслідувань католицького духовенства і віруючих у період 1920 – 1930-х рр. У статті проблема переслідування Римо-Католицької церкви з'ясовується через механізми прийняття відповідних рішень органами радянської влади та способи їх реалізації й доводиться, що суттєвою компонентою державно-церковних відносин було брутальне втручання державних органів влади у справи церкви, тотальний контроль над діяльністю релігійних організацій і обмежувально-заборонний характер усіх заходів, спрямованих на реалізацію релігійних прав громадян.

Остаточний перехід до ідеї побудови «атеїстичної» держави завершився наприкінці 20-х років під впливом теорії про загострення класової боротьби у процесі соціалістичного будівництва в окремо взятій країні. Логікою партійних ідеологів суспільство було поділене на два непримиренні табори: пролетаріат і селянство, яким протистояли «буржуазно-капіталістичні верстви». Релігійні організації оголошувалися «провідниками» буржуазного впливу, а духівництво і віруючі поповнили ряди «куркульсько-непманської агентури». Всі разом вони звинувачувалися у протидії колективізації і будівництву соціалізму, ідеологічним настановам партії. Ці ідеї трансформувалися у конкретну діяльність партійних і радянських органів, ОДПУ (від 1934 р. – НКВС), громадських організацій, з них насамперед Союзу воявничих безвірників [1, с. 149].

Приводом для нової атаки на церкву став голод 1921–1923 рр., що охопив Поволжя, Кубань, Південну Україну і Крим, частину Північного Кавказу, Південний Урал, Башкирію, Північний і Західний Казахстан, частину Сибіру та інші райони. Згідно з офіційними даними, оприлюдненими М. Калініним, у зоні голоду перебували 28 млн осіб [2, с. 310]. На 1 січня 1922 р. голодувало 95 відсотків населення Трудової комуні німців Поволжя, які опинилися в епіцентрі голоду. Зокрема в Україні від голоду потерпало 80 відсотків сільського населення [3, с. 23]. В інших регіонах країни в 1921–1922 рр. голод не мав такого тотального поширення.

В урядових колах і пресі розпочалася кампанія звинувачень духовенства, яке створило Всеросійський церковний комітет допомоги голодуючим, у підступності його намірів. 1 лютого 1922 р. «Известия

ВЦВК» опублікували статтю «Про багатства церкви», провідну думку якої підхопили інші часописи в Росії, Україні, Білорусі та інших республіках [4, с. 3]. Шалена антиклерикальна агітація в газетах, спрямована на вилучення церковних цінностей, та відсутність вільної преси, у якій церква могла б роз'яснити свою позицію, не могла, звичайно, переконати духовенство у необхідності віддати їх більшовикам.

Опинившись у лещатах політичного тиску з боку влади, яка до того ж активно працювала над розколом церкви, залучаючи на свій бік духовенство, патріарх Тихон 6 лютого 1922 р. звернувся з Посланням про допомогу голодуючим, в якому вважав можливим жертвувати церковно-парафіяльним радам і громадянам, але тільки ті коштовні церковні прикраси і предмети, які не використовувалися у богослужінні [5, с. 278–279]. Компромісне послання патріарха Тихона не могло зупинити владу, яка мала на меті підірвати засади церкви, щоб у майбутньому ліквідувати її. 23 лютого вийшла постанова ВЦВК, яка зобов'язувала місцеві ради у місячний термін вилучити коштовні предмети у церквах, монастирях, молитовних будинках усіх віросповідань і передати їх у спеціально створений фонд [6, с. 15–18]. Доповненням до цієї постанови стала Інструкція ЦК Помголу від 28 лютого 1922 р., яка вимагала у тижневий термін комісіям отримати копії описів майна і договорів з групами віруючих, роз'яснювала порядок вилучення культових предметів і оформлення процедури [6, с. 21–23].

Таким чином, у системі взаємовідносин «держава – церква» влада свідомо перемістила їх у площину конфлікту. За таких умов головною метою кампанії ставала ліквідація церкви. Екстремальні умови економічної розрухи і голоду давали змогу пришвидшити цей процес, широко застосовуючи антиправові, насильницькі методи боротьби з церквою. Розрахунки на отримання сотень мільйонів чи навіть мільярдів карбованців, які прогнозували В. Ленін і Л. Троцький, не виправдалися [6, с. 141–142, 196–197]. Але політичні наслідки кампанії мали більший успіх. Репресії завдали непоправної шкоди кадровому потенціалу всіх конфесій.

У конфлікт з владою з приводу конфіскації церковних цінностей вступила Католицька церква. Ще до оприлюднення декрету архієпископ Я. Цепляк 3 січня 1922 р. направив духовенству циркуляр, у якому зобов'язав, керуючись канонічним правом церкви, зберігати церковне майно і священні предмети культу у власності костелів. Вони не можуть, писав він, належати групам віруючих, передаватися у власність держави, не підлягають інвентаризації, перевірці, опису, а тим більше вилученню без особливого дозволу вищої церковної влади.

24 лютого 1922 р. архієпископ Я. Цепляк направив у відділ управління Петроградської ради протест. Він вказував, що вимоги влади про укладення договорів на користування костельним майном, як і попередня цензура духовних проповідей, заборона релігійного навчання, суперечать канонічному праву Католицької церкви [19, л. 1–3]. Відмовившись від підписання майнових угод, католики вже в березні 1922 р. були поставлені перед загрозою закриття храмів. Можливо, одним із стримуючих чинників для Петроградської ради була підготовка до Генуезької конференції, де передбачався прорив російської дипломатії. Принаймні зіткнувшись з принциповою позицією Я. Цепляка, яка, безперечно, була узгоджена з Курією, Петроградгубвиконком звернувся за вказівками до Наркомату внутрішніх справ, щоб у взаєминах з Католицькою церквою уникнути «будь-яких дипломатичних ускладнень з Польщею» [7, арк. 6–7].

Змушена рахуватися з міжнародними обставинами, радянська влада у внутрішній політиці дотримувалася курсу на викорінення релігії й підризу основ церковного життя. Позиція завідувача «ліквідаційного» відділу Нарком'юсту П. Красикова у ставленні до Католицької церкви була однозначною: ніякого особливого статусу або пільг щодо інших конфесій. 21 квітня П. Красиков дав розпорядження порушити кримінальну справу проти о. Рукковського та архієпископа Я. Цепляка, вимагаючи для останнього від Петроградського губвиконкому суворого покарання. Роздратування П. Красикова викликало звернення Я. Цепляка до Президії ВЦВК від 22 червня 1922 р. про недопустимість застосування до Католицької церкви Постанови про вилучення церковних цінностей. Свій протест архієпископ мотивував не тільки правовим нігілізмом, який порушував міжнародні домовленості. Він підкреслив значущість допомоги голодуючим з боку папської гуманітарної місії, внесок Ватикану в організацію міжнародної допомоги та особисті фінансові пожертви Папи.

У травні 1922 р. була заарештована група білоруських священників-католиків, які не підкорились розпорядженню радянської влади. Причому показовий судовий процес тлумачився секретарем Польського бюро ЦК РКП(б) С. Гельтманом як необхідна умова для спростування коментарів про привілейоване становище Католицької церкви, яке зумовлювалося Ризьким договором [6, с. 226]. Участь в обговоренні деталей процесу взяли Й. Сталін, Л. Троцький, Ф. Дзержинський та інші високопосадовці. Зокрема, Й. Сталін, посилаючись на думку останнього, вказував на несвоєчасність застосування вищої міри покарання [6, с. 214–215, 215–216]. Показова розправа над католицьким духовенством планувалася як акція, що викличе широкий міжнародний резонанс та

створить правову основу для усунення від своїх обов'язків католицького духовенства і, таким чином, стимулюватиме процес ліквідації католицьких інституцій на радянській території.

При цьому слід зауважити, що Ватикан мав офіційні звернення до уряду РРФСР з компенсаційними пропозиціями. 14 травня 1922 р. заступник держсекретаря Дж. Піццардо від імені папи Римського звернувся до Г. Чичеріна з проханням звільнити патріарха Тихона та інших арештованих священників. А також повідомляв, що «Його Святість готовий викупити церковні цінності, залишаючи їх на збереженні у монсенйора Я. Цепляка» [8, арк. 3]. 7 червня держсекретар Гаспаррі повторив пропозицію Святого Престолу, надіславши телеграму на ім'я В. Леніна. Але, як і на попередні запити, Ватикан не отримав відповіді Кремля [9, с. 147].

Непримиренність позиції єпископа Католицької церкви Я. Цепляка в цьому питанні стала формальним приводом для нової хвилі репресій проти священників. У листі від 12 травня П. Красиков просив звернути увагу, на свідому протидію Я. Цепляка розпорядженням радянської влади, спрямовану на зрив кампанії з вилучення церковних цінностей, і застосувати найсуворіші заходи, які унеможливили б його «подальшу злочинну діяльність». Однак у травні з Я. Цепляка, Л. Федорова та інших священників слідчий взяв лише підписку про невиїзд [10, с. 150].

29 травня, у Мінську розпочався суд над польськими священниками, який наступного дня був опротестований урядом Польщі. Ноти протесту особливо не впливали на дії радянського уряду і трактувалися ним як польське втручання у внутрішні справи. На одну із таких нот 22 липня 1922 р. польському керівництву надійшла відповідь аналогічної форми, в якій було заявлено, що радянський уряд ужив усіх можливих заходів у боротьбі проти голоду, і, виступаючи проти тих, хто заважає успішній боротьбі, не робить винятку для католиків. Пізніше, з приводу закінчення процесу над Я. Цепляком та іншими священниками, ці протести були прокоментовані як бажання польського уряду «привласнити собі право протекторату над католиками, які проживають на території Радянської федерації» [11, с. 740].

Радянське політичне керівництво вбачало в діяльності католицького духовенства тісний зв'язок з польським націоналізмом. У червні того ж року секретар Центрального бюро КП(б) Білорусії писав Й. Сталіну і заступнику голови ВНК Й. Уншліхту, що центром антирелігійної пропаганди повинна стати боротьба з польським клерикалізмом і сектантством. «Православ'я в наших умовах становить порівняно меншу небезпеку», – заявляв він [6, с. 232].

Впродовж 1922 р. кримінальна справа на Я. Цепляка та інших католицьких священиків поповнювалася новими матеріалами. 16 лютого 1923 р. Антирелігійна комісія прийняла рішення «справу Цепляка слухати у верховному суді в Москві перед процесом Тихона», вважаючи, що накопичено достатньо матеріалів для обвинувачення, і рекомендувала зосередити увагу суду «на суто контрреволюційній діяльності Цепляка»[6, с. 361]. У контексті звинувачень доречним виявився лист з Ватикану про заборону укладати угоди з органами радянської влади, який надійшов єпископу через нунція в Польщі архієпископа Лаврентія. Цей факт послугував приводом для формування політико-кримінальної бази обвинувачення. 14 березня 1923 р. П. Красиков писав у ДПУ, що надіслана телеграма архієпископа Єфросинського Лаврентія до Я. Цепляка є повним підтвердженням ієрархічної підпорядкованості останнього папській нунціатурі в Польщі.

Над арештованим католицьким духовенством 5 березня 1923 р. Верховний революційний трибунал у Москві розпочав процес, аналогічний за своїм змістом і методами фізичної і моральної дискредитації духовенства, які влада застосувала до патріарха Тихона і РПЦ. Судові засідання тривали з 21 по 26 березня 1923 р. За типовими звинуваченнями у «контрреволюційній змові і організації опору радянській владі» постановою Ревтрибуналу архієпископ Я. Цепляк і прелат К. Буткевич були засуджені до смертної кари, інші 14 звинувачених отримали від 10-ти до 3-х рр. ув'язнення.

Переслідування та утиски священиків і віруючих викликали обурення в зарубіжних країнах. На захист обвинувачених з офіційним протестом виступив представник Польщі в Москві. 30 березня 1923 р. смертну кару священикам опротестував уряд Великобританії [12, с. 30]. На захист засуджених виступили архієпископ Кентерберійський, окремі члени англійського парламенту, уряд Ірландської Республіки, американські рабини, громадськість Іспанії та інших країн.

Телеграми однакового змісту на ім'я М. Калініна і Г. Чичеріна надіслав кардинал Гаспаррі зі сподіванням, що високопосадовці вплинуть на пом'якшення вироку і візьмуть до уваги «все, що папа зробив для російського народу і ще зробить». Він просив відправити Я. Цепляка та інших засуджених з ним священиків у Ватикан, оскільки вони підпорядковані його компетенції [13, арк. 14, 19].

У результаті дипломатичного демаршу смертний вирок архієпископу Я. Цепляку був замінений 10-літнім ув'язненням. 2 квітня кардинал Гаспаррі телеграмою висловив вдячність за втручання наркома на користь архієпископа і одночасно просив сприяти у справі прелата К.

Буткевича [13, арк. 21]. Але обвинувачений в антиурядовій кампанії, яка субсидіювалася польським урядом, К. Буткевич був розстріляний у ніч з 31 березня на 1 квітня, напередодні Великодня.

Розстріл католицького священика мав надзвичайно негативні наслідки для міжнародного авторитету СРСР. На деякий час він призупинив діяльність політиків, наприклад, у США та Великобританії, які лобювали встановлення дипломатичних відносин своїх країн з Радянським Союзом. З цієї причини Г. Чичерін пропонував Й. Сталіну відмовитися від смертної кари в процесі над патріархом Тихоном, що ще «більше погіршить наше міжнародне становище» [6, с. 262–264].

Куріальні кола на розстріл священика відреагували вкрай негативно. В. Воровський, представник РРФСР в Італії, писав М. Литвинову: «Папа, Гаспаррі і Піццардо, три ієрархи, які наполягали на зближенні з Росією, опинилися у повній ізоляції серед кардиналів та інших панів. Дж. Піццардо зізнався, що через справу Буткевича деякі кардинали перестали з ним вітатися» [14, арк. 43]. У незручне становище потрапив сам В. Воровський, який з огляду на листування з керівництвом МЗС дав зрозуміти чільникам Ватикану, що в разі ухвалення смертного вироку справа до його виконання не дійде [6, с. 260–261]. Після розстрілу К. Буткевича він з обуренням нагадував М. Литвинову про його рекомендації не влаштовувати маніфестацій, які нібито могли погіршити вирок [26, с. 39].

Офіційний Ватикан зберігав мовчання. Німецький дипломат при Святому Престолі. Тільки 23 травня 1922 р. на засіданні Консисторії Пій XI публічно вказав на всі випадки переслідування Католицької церкви у СРСР. Виступ мав компромісний характер, оскільки наприкінці промови понтифік заявив про продовження ватиканської гуманітарної місії «поки буде необхідність і поки буде можливість» [14, арк. 43].

Виступ папи був опротестований секретарем радянського представництва в Італії, який підкреслював рівність прав усіх церков. Засуджених священиків він називав державними злочинцями, відмежувавши їх від факту переслідування церкви [15, арк. 41]. У відповіді Дж. Піццардо відчувалося роздратування і скептицизм. Він назвав вісім статей Кримінального кодексу від 1 червня 1922 р., тлумачення яких у контексті офіційної доктрини більшовиків давало змогу притягувати віруючих до відповідальності. Заборону оскаржувати рішення органів влади, пов'язаних з релігійними заходам, Дж. Піццардо назвав рівнозначною відміні релігійної свободи [15, арк. 45–46].

У цей період курс на ліквідацію церкви не мав яскраво вираженого антикатолицького забарвлення і був складовою атеїстичної програми.

У значно складнішому становищі опинилися православні громади. Домовленості у Ризі і Рапалло (16 квітня 1922 р. з Німеччиною) під час Генуезької конференції на деякий час сприяли пом'якшенню антикатолицької пропаганди. Радянський уряд ще не мав достатніх ресурсів для протистояння з Ватиканом. З утвердженням радянської влади в Росії та інших республіках конфлікт між Католицькою церквою і більшовицьким режимом поглиблювався і набрав незворотного характеру. Тим більше, що деяку роль тут відігравали чинники зовнішньополітичного характеру: католицизм переважно сповідували поляки і німці, які під час Першої світової війни й іноземної інтервенції воювали на протилежному боці; метою польсько-радянської війни 1919–1920 рр. було створення польської радянської республіки як європейського коридору для поширення революції в Німеччині. Цей проект зазнав фіаско й скінчився підписанням Ризького мирного договору 18 березня 1921 р., який закріпив кордони до 17 вересня 1939 р. Тому спроби уряду Польщі виступити на захист польських католиків не тільки не знаходили розуміння, а й, навпаки, поставали пунктом звинувачення в «державній зраді».

Процес над католицькими священиками, де основним фігурантом був архієпископ Я. Цепляк, глава Католицької церкви у СРСР, мав продемонструвати силу нової влади. Тому переслідування духовенства об'єктивно мали політичний характер. Невдовзі після закінчення процесу, 27 квітня 1923 р., була оприлюднена нова Інструкція, яка під загрозою закриття вимагала від усіх релігійних громад пройти реєстрацію у тримісячний термін. Одночасно громади повинні були подати в органи влади списки своїх членів і підтвердити, що культові споруди знаходяться в їхньому тимчасовому користуванні [4]. Ієрархи Католицької церкви змушені були підкоритися. Вікарій Могильовської єпархії С. Пржирембель дозволив віруючим підписувати договори. На початок червня 1923 р. більшість костелів була відкрита.

Репресії завдали нищівного удару Католицькій церкві. Відповідно до статистичних даних за період 1918–1923 рр. кількість католицьких віруючих скоротилася на 251 333 особи – з 515 643 до 264 310; водночас кількість священиків зменшилася більш як наполовину – з 232 до 102 осіб [16, с. 84]. Церковні структури Могильовської і Тираспольської єпархій практично припинили своє існування. В країні не залишилося жодного єпископа, окрім престарілого А. Церра, який ще у 1902 р. відійшов від справ, та К. Сливовського, ізольованого у Владивостоцькій єпархії.

Пій XI намагався дипломатичним шляхом через радянські посольства в європейських країнах отримати сприяння у відновленні апостоль-

ських адміністрацій у СРСР. Йому безпосередньо підпорядковувались Владивостоцька єпархія, Апостольський вікаріат Сибіру, Апостольська адміністрація для католиків вірменського обряду, екзархат Російської католицької церкви східного обряду [17, с. 23]. Але й ці ініціативи не знаходили підтримки в радянської сторони. Блокувалися спроби через закордонні посольства фінансово підтримати духовенство.

У 1926 р. дипломатичні відносини між Святим Престолом і Москвою не давали підстав сподіватися, що вдасться досягти компромісного рішення щодо функціонування Католицької церкви на території Радянського Союзу. Питання встановлення дипломатичних відносин було обтяжене жорстокими переслідуваннями духовенства і віруючих, що об’єктивно відтягувало в часі офіційне визнання Святим Престолом радянського уряду. Водночас Католицька церква у СРСР внаслідок репресій була знечолена. Пій XI прийняв рішення таємно відновити католицьку ієрархію. Папа доручив цю місію єпископу д’Ербінї. Останній тричі приїздив до СРСР – у 1925 р., у квітні – травні та липні – вересні 1926 р. Окрім Москви, він відвідав Харків, Одесу, Київ, Ленінград. У результаті перебування в СРСР єпископ реорганізував Могильовську та Тираспольську єпархії. Через таємні хіротонії, здійснені д’Ербінї, були засновані апостольські адміністрації: Московська – єпископ Пій-Ежен Невїо (21. 06. 1926 р.), Ленінградська (до Ленінградської адміністрації були включені Архангельська, Вологодська, Ленінградська, Псковська, Новгородська губернії й Карельська АРСР) – єпископ Антоній Малецький (13. 08. 1926 р.); Могильовська – єпископ Болеслав Слосканс (10. 05. 1926 р.); Кримська – єпископ Олександр Фрізон (10. 05. 1926 р.); Харківська – священник В. Ільгін; Казанська (Самара, Симбірськ) – священник М. Йодокас; Північного Кавказу – священник І. Рот; Поволзька – священник Августин Баумтрог; Закавказька – священник С. Демуров.

Були створені також єпархії Житомирська, яку очолив Ф. Скальський, та Кам’янецька на чолі зі священником Яном Свідерським. Адміністрації були наділені широкими повноваженнями, які передбачали висвячення і призначення священників, проведення таїнств і обрядів, перехід з православ’я у католицизм. Особливі повноваження очолити всю церковну ієрархію отримав єпископ П. Невїо. Йому надавалося право вступати від імені Католицької церкви в переговори з державною владою і, в разі необхідності, призначати єпископів [18, с. 31].

Наслідки формування цих церковних інституцій були трагічними для католиків. Католицькі адміністратори не встигли розгорнути свою діяльність. 9 липня 1926 р. був арештований Житомирський адміністра-

тор. Мінсько-Могильовський єпископ Б. Слосканс під час богослужіння у Вітебську 14 листопада 1926 р. публічно оголосив про своє призначення і єпископський сан. Через кілька місяців його ув'язнили. 25 квітня 1929 р. був арештований адміністратор Кам'янецької єпархії о. Свідерський. Неодноразово арештовувався Ленінградський адміністратор єпископ А. Малецький, який у 1930 р. у віці 69 років був висланий до Сибіру. Під загрозою арешту йому вдалося таємно хіротонізувати своїм наступником єпископа Теофіліса Матуляніса (9. 02. 1929 р.), який у 1933 р. був висланий до Литви. Адміністратор о. Йодокас також був заарештований і висланий.

Ще більш трагічно склалася доля адміністраторів-німців. Єпископ Фрізон не зміг оселитися в Одесі, виконуючи свої обов'язки переважно в Сімферополі. За антирадянську діяльність його розстріляли у 1937 р. Апостольський адміністратор Поволжя А. Баумтрог був арештований з групою священників і мирян і загинув у виправно-трудоному таборі. Кавказький священник І. Рот неодноразово піддавався арештам, у 1938 р. був розстріляний. Так само трагічно скінчилося життя адміністраторів Закавказзя – вірменського і латинського обрядів.

Зміст і характер політики щодо релігії, церкви, віруючих у Радянській державі залежав від співвідношення основних сил – ВЦВК, НКВС та ОДПУ. У період 1924–1927 рр. встановився певний відомчий паритет впливу на політику в цій сфері. Тому в деяких питаннях влада приймала компромісні рішення. Наприклад, у 1926 р. католикам було офіційно дозволено проводити передконфірмаційні заняття з молоддю. Дещо толерантнішою була політика в Україні, де о. Франц Кун отримав офіційний дозвіл на створення двох жіночих гуртків – «Діти Святої Марії» та «Сестри-богомолки». Наслідуючи приклад о. Куна, священники парафій Миколаївського і Маріупольського округів створили подібні релігійні організації.

Однак поступово практична складова реалізації атеїстичної програми партії концентрувалася в структурах ОДПУ та НКВС. Відповідно і методи роботи з релігійними інституціями набирали репресивно-командного характеру і спрямовувалися на витіснення релігії з суспільного життя. Законодавчим закріпленням стратегічного курсу партії більшовиків, спрямованого на знищення релігії в радянському суспільстві, стала постановка Президії ВЦВК «Про релігійні об'єднання», ухвалена 8 квітня 1929 р. На законодавчому рівні влада позбавила релігійні організації права займатися будь-якою діяльністю, крім задоволення релігійних потреб віруючих. І навіть ця діяльність, як правило, обмежувалася територією храмових споруд чи молитовних будинків і суворо регламентувалася.

Традиційна для церкви добротність, опікування хворими, сиротами віднині розглядалися державою як протиправні дії і каралися законом.

Увесь комплекс заходів законодавчого і адміністративного характеру призвів до розгортання в країні безпрецедентної кампанії закриття і нищення храмових споруд. З метою поглиблення цього руху 6 лютого 1930 р. Антирелігійна комісія ЦК ВКП (б) під керівництвом О. Ярославського прийняла рішення переглянути постанову від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання» з метою спрощення процесу закриття культових споруд і збільшення території парафій. Одночасно право остаточного вирішення питань про їх закриття було передано крайовим і обласним радам, що, безперечно, призвело до тиску на віруючих з боку місцевих «безбожників» та виправдання свавільного зневаження прав віруючих органами влади.

Рішення Антирелігійної комісії підкріпила постанова ВЦВК і РНК СРСР «Про боротьбу з контрреволюційними елементами в керівних органах релігійних об'єднань», яка вийшла 11 лютого 1930 р. Урядам союзних республік рекомендувалося відмовляти у реєстрації тим релігійним об'єднанням, які включили до складу органів церковного управління «куркулів, позбавленців та інших ворожих радянській владі осіб».

Саме на цей період припадає процес над «Спілкою визволення України», в результаті якого була знищена Українська автокефальна православна церква, яку очолював митрополит В. Липківський [19, с. 401].

З 1929 р. співробітники ДПУ в Україні ретельно готували матеріали до нового групового процесу над католицьким духовенством. У костельних комітетах працювало понад 100 агентів, які з 1926 р. надавали компрометуючу інформацію. У січні 1930 р. упродовж двох днів була арештована велика група віруючих та 35 священників. Звинувачення були типовими: створення філій Польської організації військової (ПОВ), яку звинувачували в контрреволюційній діяльності, шпигунстві на користь Польщі, Німеччини чи Ватикану, антирадянська агітація і т. п. Для багатьох активних священників харківський процес закінчився оголошенням смертного вироку, який згодом замінили 10 роками таборів, для інших – 5–10 років перебування у таборах [20, с. 62].

Безчинства та судові розправи над духовенством та віруючими, що відбувалися на тлі примусової колективізації, досягли своєї критичної межі навесні 1930 р. У цей час німецьке посольство в Москві намагалося знайти можливості для підтримки етнічних німців. Його співробітник Діркзен вважав становище римо-католицьких громад у 1929–1930 рр. саме катастрофічним. На його думку, в особливо критичному становищі опинилися віруючі в районах Харкова, Одеси і Києва, які без

матеріальної допомоги могли припинити своє існування. На початку 1930-х рр. одеські громади отримали з Німеччини 3 тис. марок, ще 12 тис. марок перерахував Комітет допомоги німцям-католикам у інші регіони СРСР [21, с. 276–278]. Інформація про ці фінансові допомоги неодноразово використовувалася репресивними органами для звинувачень у зв'язках з зарубіжними організаціями з метою повалення радянської влади та шпигунстві на користь ворожих держав. Так, у 1930 р. був арештований декан Тираспольської католицької єпархії, апостольський адміністратор Поволжя, єпископ Августин Баумтрог. У 1928 р. він дійсно отримав від німецького *Caritas-verband* через посольство Німеччини і за сприяння єпископа Й. Кесслера 2100 німецьких марок. Під час слідства єпископ виявився «керівником контрреволюційної фашистської організації». За цією справою було засуджено 36 осіб. Майно засуджених підлягало конфіскації, а їхні сім'ї відправили на заслання у Казахстан.

Антирелігійні репресії в СРСР, які призвели до ліквідації Католицької церкви, стали причиною відвертої конфронтації Ватикану з СРСР. 2 лютого 1930 р. Пій XI звернувся з відкритим листом до генерального вікарія Риму, кардинала Б. Помпілі, у якому виклав своє бачення релігійної ситуації в Радянському Союзі і закликав увесь цивілізований світ стати на захист релігії [22, с. 225–227]. Виступ папи Римського, опублікований 9 лютого 1930 р. в «L'Osservatore Romano», започаткував міжнародну кампанію на захист віруючих та духовенства. З офіційними протестами на адресу уряду СРСР виступили десятки церковних організацій Європи та США. До них приєдналися політики, які навіть вимагали розірвання дипломатичних відносин з Радянським Союзом.

Для Ватикану СРСР став «темною плямою на релігійному фронті». Напередодні Різдвяних свят 1931 р. на Колегії кардиналів Пій XI говорив про муки віруючих, їхній героїзм та діяльність «безбожників» у СРСР, яка спрямована, головним чином, проти Католицької церкви [23, арк. 41].

Завдяки активним діям німецьких дипломатів Католицька церква ще продовжувала своє існування у німецьких національних районах. Однак арешти, репресії, закриття культових споруд негативно відбивалися на загальному стані церковних інституцій. У 1932 р. у Могильовській єпархії залишилося 30 католицьких храмів і 16 священників. Для порівняння, до революції функціонував 331 храм, у якому проводили служіння 473 священники. В Україні на кінець 1932 р., за інформацією МЗС Німеччини, залишилося 25 духовних отців.

Не в кращому становищі перебувало духовенство Тираспольської єпархії. Посольство Німеччини у Москві повідомляло, що у трьох губерніях – Саратовській, Самарській, Астраханській, де у 1915 р. налічу-

валося 36 парафій і 44 святих отців, у березні 1932 р. залишилося лише 4 священники. Більшість із них були заарештовані. Про подальшу долю багатьох з них не було інформації.

З метою централізації зусиль та уніфікації заходів боротьби з релігією на всій території СРСР у квітні 1934 р. на об'єднаному засіданні секретаріатів ЦВК СРСР і ВЦВК було прийнято рішення про створення при Президії ЦВК СРСР Постійної комісії з культових питань. У травні її очолив П. Смідович, і вона розпочала свою роботу. До складу Постійної комісії ввійшли представники союзних республік, Верховного Суду і Прокуратури СРСР, НКВС, ВЦРПС, ЦК ВКП(б), Інституту філософії Комуністичної академії, ЦР СВБ.

Період її роботи припав на роки репресій та беззаконня, маніакального пошуку внутрішніх ворогів. Вилучення культових споруд усупереч закону відбувалося за розпорядженнями місцевих керівників. Одночасно тривали арешти духовенства. Особливо масштабним виявився груповий процес 1935–1936 рр. за наслідками арештів, які органи НКВС провели в Україні та Білорусії. На цей раз арештованих звинуватили у створенні «філій фашистської к/р організації римсько-католицького і уніатського духовенства». У справі проходило 9 католицьких священників німецької, польської та української національностей. Справа знаходилася під особистим контролем прокурора Української РСР А. Кисельова і прокурора СРСР А. Вишинського. Звинувачення, як і вироки, були стандартними. Засуджені отримали від 5 до 10 років таборів [20, с. 66].

У 1937–1938 рр. прокотилися останні групові процеси над католицьким духовенством і віруючими. Більша частина католицького населення і духовенства, якій вдалося уникнути покарання або відбути призначений термін, була репресована під час «німецької» (наказ за № 00439 від 25 липня 1937 р.) і «польської» (наказ за № 00485 від 11 серпня 1937 р.) національних операцій. Після висловлювання Й. Сталіна, що «національна належність може слугувати джерелом зрадництва», у репресивних органах повели «боротьбу» з диверсійно-терористичними і повстанськими національними організаціями – польськими, німецькими, литовськими, українськими і т.д. у міру необхідності, залежно від зовнішньополітичних і внутрішніх обставин. Список категорій репресованих місцевими ініціативами, як, наприклад, у Харкові, збільшувався і туди потрапляли «клерикально-націоналістичні елементи» [24, с. 36, 39, 53]. Найбільш типовими були звинувачення у належності до Польської організації військової (ПОВ). Насправді, ця організація була створена Ю. Пілсудським у 1914 р. і припинила свою діяльність у 1920 р. Існування її в СРСР, та ще й 1937 р., було вигадкою ДПУ

для виправдання масових репресій серед поляків у Білорусії, Україні та Східному Сибіру [18, с. 46].

Під молох цієї кампанії потрапив священник російських католиків М. Толстой, який стояв біля витоків створення церкви й у 1937 р. залишався чи не єдиним діючим священником російського католицького руху східного обряду. Йому інкримінувалося керівництво «уніатським рухом в Україні, спрямованим на ополячення українського населення, і підготовка для надання активної допомоги українцям-уніатам польської армії під час вторгнення в Україну». У протоколах допитів фігурували прізвища 16 православних священників Києва і Одеси, яких М. Толстой нібито «завербував в унію». За вироком суду о. М. Толстой був розстріляний [20, с. 67].

Усі групові процеси над католицькими священниками у 1937–1938 рр. закінчилися розстрілами. Те саме відбувалося у місцях позбавлення волі. У Соловецьких таборах упродовж жовтня – листопада 1937 р. розстріляли 32 католицьких священники [20, с. 67].

Після від'їзду в липні 1936 р. з Москви єпископа П. Невйо на території СРСР не залишилося жодного єпископа, а на свободі перебувало ще 16 священників; у 1937 – тільки 10, які майже всі наступного року були арештовані та ув'язнені [25].

До середини 1937 р. діяльність Католицької церкви в СРСР була практично паралізована. На початок 1939 р. у країні функціонувало лише два католицьких храми – у Москві та Ленінграді, і лише тому, що ними опікувалися два священники іноземного громадянства. До кінця року були ліквідовані усі католицькі громади, а священники відбували покарання. Згідно з переписом населення 1937 р. віруючі католики становили лише 0,8 відсотка загальної кількості віруючих. Католицька церква східного обряду також припинила своє існування.

Дослідники називають різну кількість репресованих священників. За підрахунками Р. Дзвонковського, у період 1918–1939 рр. постраждало 470 католицьких священників [17, с. 121]. Опубліковані матеріали у «Книзі пам'яті» дають підстави говорити про переслідування 601 католицького священника: 187 – загинули; доля 168 священників залишилася невідомою; 92 священники, відбувши покарання, залишилися живими і ще 154 особам після звільнення вдалося виїхати за кордон [18]. Напередодні Другої світової війни різноманітні офіційні звіти, доповідні, засоби масової інформації підтверджували думку, що партія і уряд виконали поставлену перед собою програму атеїзації суспільства. В Російській Федерації у 25 областях не було жодного діючого храму, у 20 областях залишилося від одного до п'яти храмів. В шести областях України – Вінницькій, Кіровоградській, Донецькій, Миколаївській,

Сумській, Хмельницькій – були закриті усі православні церкви. По одній діяло у Ворошиловградській, Полтавській, Харківській областях [26, с. 6]. Але, як вважають історики, не заборонена офіційно, церква впритул підійшла до нелегальної організації, оскільки спілкування з духовенством вважалось ознакою політичної неблагонадійності, що могло мати фатальні наслідки. З 1930-х років практика таємних богослужінь поширилася на всі конфесії [27, с. 199–201].

Політика радянської влади щодо релігії, церкви, віруючих упродовж 1918–1939 рр. призвела до припинення діяльності Католицької церкви в СРСР. Це була жорстока за своїми методами кампанія, яка проходила в кілька етапі: 1917–1920 рр. стали періодом створення законодавчої бази для боротьби з релігією. Католицька церква де-юре і частково де-факто (конфіскація банківських рахунків) втратила фінансову могутність; у 1921–1929 рр. репресії і переслідування були зведені у ранг політики, що завдало відчутного удару Католицькій церкві і понизило її присутність у суспільному житті; у 1929–1939 рр. влада посирила законодавче обмеження діяльності церкви і репресії проти неї, обмеживши діяльність церковних інституцій до задоволення лише релігійних потреб. Через ці обставини Святий Престол був позбавлений впливу на католицькі громади в СРСР. Зв'язок з віруючими мав епізодичний характер і практично не підтримувався.

Список використаних джерел та літератури

1. Одинцов М. И. Русская православная церковь в XX веке: история, взаимоотношения с государством и обществом / М. И. Одинцов. – М. : ЦИНО, 2002. – 312 с.
2. Калинин М. И. О помощи голодающим. Доклад прочитанный на IX Всероссийском съезде Советов 24 декабря 1921 г. / М. И. Калинин // Избранные произведения. – М. : Госполитиздат, 1960. – Т. 1.
3. Гросс Э. Автономная Социалистическая Советская Республика немцев Поволжья / Э. Гросс. – Покровск : [б. и.], 1926.
4. Известия ВЦИК. – 1923. – 27 апр.
5. Рельгенсон Л. Трагедия Русской Церкви 1917–1945 / Л. Рельгенсон. – М. : Изд-во Крутицкого подворья, 2007. – 640 с.
6. Архивы Кремля: В 2 кн. Кн. 1: Политбюро и церковь, 1922–1925. – Новосибирск ; М. : Сибирский хронограф : РОССПЭН, 1997. – 599 с.
7. Архив внешней политики Российской Федерации (далі – АВПРФ). – Ф. 98. – Оп. 5. – П. 102.
8. АВПРФ. – Ф. 98. – Оп. 5. – П. 4. – Арк. 9.
9. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. / В. Верига. – Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – 192 с.

10. Токарева Е. С. Проблемы статуса католической иерархии в переговорах СССР и Святого Престола в 20-е годы XX века / Е. С. Токарева // Россия и Ватикан. – 2007. – Вып. 2. – С. 147–180.

11. Внешняя политика СССР: сб. док. Т. 2: 1921–1924 / Отв. ред. С. А. Лозовский; ред. и авт. примеч. проф. Б. Е. Штейн. – М. : [б. и.], 1944. – 979 с.

12. Англо-советские отношения со дня подписания торгового соглашения до разрыва (1921–1927 гг.): ноты и документы с вводной статьей и предметными указателями. – М. : Изд. Литиздата нар. Комиссариата по Иностранным Дела́м, 1927. – 172 с.

13. АВПРФ. – Ф. 98. – Оп. 7. – П. 5.

14. АВПРФ. – Ф. 98. – Оп. 6. – П. 103.

15. АВПРФ. – Ф. 098. – Оп. 7. – П. 5.

16. Дория П. Документы Ватикана об отношениях между Святым Престолом и Россией (1917–1919) / Пьеро Дория // Россия и Ватикан в конце XIX – первой трети XX века. – 2003. – С. 46–95.

17. Dzwonkowski R. Kosciol katolicki w ZSSR 1917–1939: Zarys historii / Roman Dzwonkowski SAC. – Lublin : TNKUL, 1997. – 476 s.

18. Книга памяти. Мартиролог Католической церкви в СРСР / авт.-сост. о. Б. Чаплицкий, И. Осипова. – М.: Серебряные нити, 2000. – 832 с.

19. Історія релігій в Україні: у 10 т. / редкол.: А. Колодний (голова) [та ін.]. – К. : Укр. Центр духовної культури, 1996–1999. – Т. 3: Православ'я в Україні / за ред. А. Колодного, В. Климова. – 1999. – 560 с.

20. Осипова И. И. «В язвах своих сокрой меня...» / И. И. Осипова. – М. : Серебряные нити, 1996. – 240 с.

21. Кёлликер Лоран. Восприятие России Бенедиктом XV: политические, дипломатические и религиозные аспекты / Лоран Кёлликер // Россия и Ватикан. – М. : Наука, 2007. – Вып. 2. – 323 с.

22. Международная политика в 1930 году: договоры, декларации и дипломатическая переписка / собрал и редактировал А. В. Сабанин. – М. : Наркоминдел, 1932. – 414 с.

23. АВПРФ. – Ф. 98. – Оп. 15. – П. 20.

24. Охотин Н. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. / Н. Охотин, А. Рогинский // Наказанный народ. Репрессии против российских немцев. – М. : Звенья, 1999. – 287 с.

25. Задворный В. История Католической Церкви в России: краткий очерк / В. Задворный, А. Юдин. – М. : Изд. колледжа теологи им. Ф. Аквинского, 1995. – 32 с. – Режим доступа : www.krotov.info/history/20/tsypin/page02.html.

26. Одинцов М. И. Религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. / М. И. Одинцов. – М. : РАГС, 1995. – 222 с.

27. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг.) / М. В. Шкаровский. – М. : Крутицкое Патриаршее Подворье, 1999. – 399 с.